

פעמים

115-114

יהודי צפון אפריקה
במלחמת העולם השנייה

העורך: אבריאל ברילב
עורך אורח: חיים סעדון
עורך משנה: מיכאל גלצר
מזכיר המערכת: יאיר עדיאל



מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח

| | | |
|-----|--|---------------|
| 5 | הפעם בפעמים | |
| 9 | בפתח החוברת. | חיים סעדון |
| 13 | הקהילה היהודית בצפאקץ במלחמת העולם השנייה | חיים סעדון |
| 55 | יהודים מקומיים ופליטים יהודים במרוקו הצרפתית ובתוניסיה במלחמת העולם השנייה. | מיכאל מ' לסקר |
| 107 | פרשת תִּינְגֵיִר, 1943–1944: אנטישמיות בצבא הצרפתי בתגובה על שחרור מרוקו על ידי האמריקנים | אלית שמלה |
| 137 | מה נשתנה הלילה הזה מליל תְּרַאֲנֵת נוֹף? הגדה דִּי הִיטְלֵיר ממרוקו. | אבישי בראשר |
| 197 | חרם יהודי מרוקו על גרמניה הנאצית 1933–1939. | אלי ברחון |
| 221 | יהודי נַאֲבֵל בזמן הכיבוש הגרמני: הימים האחרונים | ויקטור חיון |
| 237 | רשימת הפליטונים של דניאל חג'אג' שהופיעו בעיתון אלצֶבֶאח בתוניס | אברהם הטל |
| | תעודה: | |
| 241 | שחרור תוניס בידי בעלות הברית, 7 במאי 1943: מיומנו של אנדרה ז'יד | קלוד סיטבון |
| 249 | פליט בלגי במרוקו בשנים 1940–1942. | אורנא בזז |
| 257 | פליטים יהודים מאירופה הנאצית בצפון אפריקה: תעודה מארכיון קאזס־בן־עטר | שלום בראשר |
| 263 | סיקורות | |

חרם יהודי מרוקו על גרמניה הנאצית 1933-1939

במאמר זה אבחן את תגובתם של יהודי מרוקו על עליית הנאצים לשלטון, ואתמקד בחרם הכלכלי הספונטני והמאורגן גם יחד שהטילו יהודי מרוקו על מסחר עם גרמניה. המאמר מבוסס על אוסף המסמכים של משרד החוץ הגרמני על מרוקו בשנים 1933-1939, שתועדה בהם מקרוב תנועת החרם היהודי.¹ אמנם מסמכים אלה אינם מאפשרים לשחזר עד תום את מהלך האירועים במרוקו – שהרי שחזור כזה מחייב לעיין גם בתיעוד שאספו מוסדות הפרוטקטורט הצרפתיים, הקהילה היהודית ומוסדות השלטון הערביים – אך יש בהם ללמד על מאפייניו המרכזיים של החרם היהודי. להלן אציג ארבע

* מאמר זה הוא חלק מפרויקט משותף ל'מכון בן-צבי' ו'יד ושם' שמטרתו ליצור קובץ תעודות על יהודי צפון אפריקה בשנים 1933-1945. ברצוני להודות לרכז הפרויקט, ד"ר חיים סעדון, ולתמר פוקס מ'מכון בן-צבי' על עזרתם בחיבור מאמר זה.

1 בשנת 1936 אורגן מחדש ארכיון משרד החוץ הגרמני בברלין (Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes), והתיעוד חולק לשתי תקופות: המסמכים שנאספו עד 1936 נשמרו בנפרד מאלה שנאספו לאחר שנה זו. חלק גדול מהתיעוד שמשנת 1936 ואילך אבד בשנות מלחמת העולם השנייה, בעיקר כתוצאה מההפצצות ומשֻׁרְפָה יזומה של תיעוד על ידי הנאצים בשלהי המלחמה. מאמר זה מבוסס על שלושה אוספים מרכזיים: אוסף קובצי התיעוד על מרוקו, אוסף התיעוד על תנועת החרם היהודי כנגד המסחר הגרמני ואוסף התיעוד של הקשרים הכלכליים בין צרפת לגרמניה. שלושת האוספים שייכים לקבוצת התיעוד R. לחלק מהתעודות נרשם מלבד מספר הקובץ בסדרת R גם מספרה של התעודה. תרגום התעודות בגוף המאמר נעשה על ידי.

היבטים של המאבק הכלכלי היהודי במרוקו כנגד גרמניה הנאצית, היבטים שהיו משולבים זה בזה. ראשית, הנהגת קהילת יהודי מרוקו, בתמיכת חלקים גדולים מכלל האוכלוסייה היהודית, עמדה במהירות על אופיו של המשטר הנאצי ועל הסכנה שטמונה בו ליהודי אירופה והעולם כולו, והיא התארגנה בפרק זמן קצר – בתוך פחות מחודשיים מעליית הנאצים לשלטון – להטלת חרם שיטתי וגורף על מוצרים גרמניים, על נציגים כלכליים גרמנים ועל מגע עם גרמנים בכלל. שנית, הטלת החרם היהודי הייתה קשורה למאבק הקולוניאלי בין גרמניה לצרפת בסוף המאה התשע עשרה, לחוזה ורסאי ולסעיפים בתוכו הנוגעים למרוקו וכן לדיונים בין גרמניה לצרפת בעניין מעמד המשפטי של הגרמנים במרוקו. אבחן כיצד השתלב החרם היהודי בהקשרים רחבים אלה וכיצד ידעו יהודי מרוקו לנצל את הדבר להצלחת מאבקם. שלישי, החרם על גרמניה, נוסף על הנזק הכלכלי שגרם למחרימים עצמם, השפיע באופן שלילי על מרקם היחסים עם הסביבה המוסלמית, אך השפעה זו לא החלישה את הסולידריות של יהודי מרוקו עם יהודי גרמניה. רביעית, החרם היהודי תרם לפגיעה משמעותית בפעילות הכלכלית הגרמנית במרוקו ואף הוביל את משרד החוץ הגרמני לעצור את הפצת התעמולה הנאצית בכלל והתעמולה האנטישמית בפרט בארץ זו.

חוזה ורסאי והגבלת הפעילות הכלכלית הגרמנית במרוקו לפני 1933

חרם יהודי מרוקו על גרמניה היה חלק מתנועה כללית שהתארגנה בעולם היהודי זמן קצר לאחר עליית היטלר לשלטון. כבר במרס 1933 הציפו נציגויות משרד החוץ הגרמני וחברות גרמניות מכל רחבי העולם את משרד החוץ באלפי מברקים, מכתבים ותזכירים בהולים על החרמה יהודית ספונטנית ומאורגנת של סחורות גרמניות ועל הימנעות של סוחרים ותעשיינים יהודים מקשרים עם חברות גרמניות.²

2 תעמולה שקרית ותנועת החרם, R 98422, R 98423, R 98424, R 98425, R 98426, R 98427, R 98428; תוצאות החרם על מסחר החוץ הגרמני, R 98437, R 98438; כינוס חרם יהודי, R 98442; המאבק בתעמולת ההסתה [האנטי־גרמנית] והגנה כנגד החרם, R 98444, R 98445

תנועת החרם נפרשה מארצות־הברית³ במערב ועד פולין⁴ ואוסטריה⁵ במזרח, מפינלנד⁶ בצפון ועד דרום אפריקה⁷ בדרום. מראשיתה הצטרפו לתנועה זו כמעט כל קהילות העולם המוסלמי, ובהן יהודי מצרים,⁸ עיראק,⁹ תוניסיה¹⁰ וכאמור גם יהודי מרוקן.¹¹ ואולם ההגבלות שהוטלו מאז סוף מלחמת העולם

3 ראו למשל: החרמת סחורות גרמניות בארצות־הברית, מתאם הונר, מפעל ייצור האקורדיונים הגדול בעולם, אל משרד הכלכלה של וירטמֶרְג, טְרוֹסִינגן, 12 באוקטובר 1933, R 98427, D 6571/33

4 ראו למשל: תעמולה יהודית אנטי־גרמנית בפולין, הקונסוליה הגרמנית בפוֹזֶן אל משרד החוץ הגרמני, פוזן, 24 באוקטובר 1933, R 98428, D 6978

5 ראו למשל: החרמת סחורות גרמניות באוסטריה, הנציגות של זְקֶסֶן ברייך אל משרד החוץ הגרמני, ברלין, 28 בספטמבר 1933, R 98472, D 5640

6 ראו למשל: חברות יהודיות למסחר בטקסטיל בפינלנד רוצות להחרים סחורות גרמניות (שם הנציגות אינו קריא) אל משרד החוץ הגרמני, 8 ביולי 1933 (מספר התעודה אינו קריא), R 98425

7 ראו למשל: תנועת החרם בדרום אפריקה, הקונסוליה הכללית הגרמנית בדרום אפריקה אל משרד החוץ הגרמני, פרטוריה, 20 בספטמבר 1933, R 98427, D 6313

8 ראו למשל: התפתחות והיבטים של תנועת החרם היהודית במצרים ועוד היבטים של הסתה עוינת לגרמניה במצרים, המשלחת הגרמנית בקאהיר אל משרד החוץ הגרמני, קאהיר, 4 בדצמבר 1933, R 98428, III O 4535

9 ראו למשל: הסתה יהודית לחרם על סחורות גרמניות באמצעות כרוז, המשלחת הגרמנית בבגדאד אל משרד החוץ הגרמני, בגדד, 22 ביוני 1933, R 88426, D 3361

10 ראו למשל: החרמת סחורות נציונל־סוציאליסטיות, איגודים מקצועיים ופוליטיקה, הקונסוליה הגרמנית בתוניס אל משרד החוץ הגרמני, תוניס, 26 בפברואר 1938, R 107185, W II W E 1235

11 תיעוד משרד החוץ הגרמני מלמד ללא צל של ספק שהטלת חרם יהודי על הרייך השלישי לא הוגבלה למרוקן. פרט לאלג'יריה, שאין כמעט התייחסות של דיפלומטים גרמנים בה לתנועת החרם היהודי, בכל המדינות המוסלמיות שהיו בהן קהילות יהודיות אספו הנציגויות הגרמניות תיעוד על המאבק הכלכלי של היהודים. עובדה זאת מדגישה את נחיצותו של מחקר השוואתי בין תנועות החרם היהודי בארצות האסלאם השונות ובינן לבין תנועות חרם יהודי במערב. התייחסות השוואתית לנושא ראו: אלדר; לסקר. ואולם במאמר זה אני נמנע מגישה השוואתית ומתמקד בהצגת החרם היהודי לאור הסיטואציה

הראשונה על שהייתם של גרמנים במרוקו ובעיר בעלת המעמד הביני-לאומי טנג'יר, העניקו לחרם היהודי במרוקו צביון ייחודי בהשוואה לארצות אחרות. נוסף על קריעת שטחים מהרייך הגרמני, קביעת פיצויי מלחמה והטלת הגבלות על היקפו ואופיו של הצבא הגרמני כלל חוזה ורסאי סעיפים מוכרים פחות שנוגעים במרוקו. סעיפים 141-146 העניקו למלך מרוקו חופש בקביעת המעמד המשפטי ואפשרויות ההשתקעות של גרמנים במרוקו.¹² ב-11 בינואר 1920 חתם המלך על צו, דְהִיר, שחייב אישור מוקדם לכל ביקור של גרמני, שהייה שלו או הנאה מכל זכות משפטית במרוקו. כמו כן הוענקה לרשויות מרוקו הסמכות לבטל את אשרת השהייה של גרמני בכל רגע נתון, וכשישה חודשים לאחר ביטול זה חויב השהה הגרמני לחסל את כל אחזקותיו במרוקו. חריגה מהוראות אלה הייתה כרוכה בעונשי מאסר שבין שלושה חודשים לשנתיים ובקנס שבין 2,000 ל-10,000 פרנק או בהחרמת רכוש.¹³ גם בטנג'יר הוחלו תקנות אלה על נתינים גרמנים, וסעיף 48 של בית הדין הביני-לאומי של טנג'יר אסר על גרמנים לפנות לערכאותיו. כך נשללה מהם בפועל האפשרות להשתקע בטנג'יר על אף מעמדה הביני-לאומי המיוחד.¹⁴ הרקע להגבלות אלה היה המאבק הקולוניאלי שהתנהל בין גרמניה לצרפת לפני מלחמת העולם הראשונה על השליטה במרוקו, מאבק שבסופו הוכפפה מרוקו לשלטון חסות קולוניאלי צרפתי. במהלך מאבק זה הפיצו שתי המעצמות את השפעתן בין השאר באמצעות פעילות מסחרית. החשש מהמשך הפצת ההשפעה הגרמנית

הקולוניאלית הספציפית במרוקו. זו הייתה שונה מהותית ממרקם היחסים הקולוניאליים באלג'יריה ובתוניסיה, אף על פי ששלוש המדינות היו נתונות לשליטה צרפתית, ומאמצות כעיראק ומצרים או לוב, שהיו בחסות אנגלית ואיטלקית. עיון מעמיק בתיעוד הגרמני מלמד שגרמניה נקטה יחס שונה אל כל אחת מהמדינות המזכורות. כך למשל איטליה הייתה בעלת ברית של גרמניה ומשטרה היה אידאולוגי פשיסטי. ואילו באנגליה ראה הרייך השלישי עד לפרוץ המלחמה בעלת ברית פוטנציאלית. מדיניות זו השפיעה הן על הקהילות היהודיות והן על הגרמנים. כל מחקר השוואתי נדרש אפוא להציג בהרחבה את ההקשרים הקולוניאליים השונים ואת המדיניות הגרמנית כלפי המדינות השונות, משימה שהיקפה חורג בהרבה מהיקפו של מאמר.

¹² חוזה ורסאי, פרק V, מרוקו, סעיפים 141-146, עמ' 177-180.

¹³ תזכיר על אפליית אזרחים גרמנים במרוקו, R 71090, II FR 3104

¹⁴ השגרירות הגרמנית בפריז אל משרד החוץ הגרמני, 14 בנובמבר 1930, R 71090, II FR 3109

במרוקו גם לאחר התבוסה במלחמה הוביל את צרפת המנצחת לאכוף את השפעתה על השליט הערבי, ולצמצם את הפעילות המסחרית והכלכלית הגרמנית במרוקו באמצעות הגבלת אשרות השהייה לגרמנים.¹⁵ ואכן, כפי שציינ משרד החוץ הגרמני, התקנות פגעו קשות בפעילות הכלכלית הגרמנית במרוקו, גם אם לא חיסלו אותה לחלוטין. לפיכך ביטולן הפך למטרה המרכזית של הדיפלומטיה הגרמנית בכל הקשור במרוקו,¹⁶ וזאת לא רק בגלל הנזק הכלכלי שהסבו, אלא גם מפני שיצרו מצב בלתי נסבל בעיני הגרמנים – מרוקו הייתה המדינה היחידה בעולם שרגלי גרמנים הודרו ממנה לגמרי.¹⁷

בשנת 1925, עם מינויו של אריסטיד בריאן (Briand) לשר החוץ של צרפת, נוצרו התנאים לשינוי מעמדם של הגרמנים במרוקו. בעת חתימת חוזה ורסאי לא מילא בריאן תפקיד ציבורי, וכך יכול היה להסתייג מחוזה זה ולהוביל מדיניות של הפשרת היחסים בין שתי המעצמות היריבות ממלחמת העולם הראשונה. הביטוי המידי של התמורה ביחסה של צרפת אל גרמניה היה הסכמי לוקרנו משנת 1925, שאפשרו בין השאר את הצטרפותה של גרמניה ל'חבר הלאומים'. הפשרת היחסים בין שתי המדינות עשויה להסביר גם את נכונותם של הצרפתים לפשרות במרוקו.¹⁸ בשנת 1927 נפתחו דיונים בין צרפת לגרמניה בנושא ביטול אפליית הגרמנים, אבל רק באוגוסט 1931 החל משרד החוץ הצרפתי לגלות נכונות לשנות את התקנות.¹⁹ כעבור שנתיים, ב־11 במרס 1933, בוטל חלק גדול מתקנות אפליית הגרמנים במרוקו,²⁰ וארבעה ימים מאוחר יותר פרסם שליט מרוקו דהיר חדש שעיגן את ההסכמות החדשות בחוק. ב־17 במרס נמסרה הודעה לעיתונות בדבר ההסכם החדש,²¹ ובו ביום הוחלו התקנות החדשות בפועל.²² לפי תקנות אלה יכלו גרמנים לקבל ללא הגבלה אשרת שהייה בעלת תוקף לחצי שנה, אך הצרפתים לא התחייבו להאריך את האשרה באופן אוטומטי. את ההשוואה המוחלטת של מעמד הגרמנים לנתיני

15 תזכיר משרד החוץ הגרמני, ברלין, 12 במאי 1934, R 71093, II

FR 1652

16 תזכיר על אפליית אזרחים גרמנים במרוקו, R 71090, II FR

3104

17 תזכיר משרד החוץ הגרמני, ברלין, 12 במאי 1934, R 71093, II

FR 1652

18 ראו: פואדווין וברייטי, עמ' 350-386.

19 תזכיר על אפליית גרמנים במרוקו, R 71092, II FR 3797

20 ברלין, 13 במרס 1933, R 71092, II FR 753

21 R 71092, II FR 753/33

22 שם, משרד החוץ הגרמני אל איגוד התעשייה הגרמני, ברלין,

20 במרס 1933, R 71092, II FR 791

ארצות אחרות רחו הצרפתים לדיונים בין שתי המדינות שאמורים היו להתחדש כשנתיים מאוחר יותר, במרס 1935. השויה זאת נבעה בעיקר מהמשך המאבק המזוין של שבטים מרוקנים בכיבוש הצרפתי; הצרפתים ביקשו לנרמל לחלוטין את היחסים עם גרמניה רק לאחר דיכוי מלא של המרידות המקומיות.²³ מכתב ברכה ששלח משרד החוץ הגרמני לשגריר גרמניה בפריז יום לאחר אישור ההסכם, אינו מותיר מקום לספק באשר לחשיבות שיוחסה להסכם. אמנם התקנות החדשות לא השוו לחלוטין את מעמד הגרמנים במרוקו לזה של נתיני ארצות אחרות והשאירו לצרפתים אפשרות לשקול מחדש את שהייתו של גרמני זה או אחר במרוקו. ובכל זאת נחשב ההסכם בין צרפת לגרמניה מהלך חשוב בנרמול מעמדם של הגרמנים במרוקו וצעד משמעותי בדרך לפתיחה מחודשת של שערי ארץ זו לסחר הגרמני. הוא גם נתפס בעיני הגרמנים כחלק ממאמץ כולל לרוויזיה של חוזה ורסאי והשווה להישג הדיפלומטי של הסכמי לוקרנו.²⁴ ואולם עיתוי הסרת ההגבלות על שהיית גרמנים במרוקו היה קריטי והשפיע במידה רבה על אופיו של החרם שיזמו יהודי מרוקו.

ההסכם החדש נחתם כחודש וחצי לאחר עליית הנאצים לשלטון ב־30 בינואר 1933 ופחות מחודש לפני שהטילו הנאצים חרם על עסקים יהודיים בגרמניה, ב־1 באפריל באותה שנה. במדינות שהתקיימה בהן פעילות כלכלית גרמנית לאורך שנים, היו הגרמנים חשופים פחות להשפעת חרם כלכלי לא ממשלתי. חוזים ארוכי טווח, קשרי אמון עם לקוחות או הסתמכות על סחורות וספקים גרמניים העניקו לחברות גרמניות חסינות מסוימת מחרם שלא נתמך על ידי הממשלות. לעומת זאת במרוקו, שהתקיימה בה פעילות כלכלית גרמנית מצומצמת בלבד, עשוי היה חרם יעיל של סוחרים יהודים גם ללא תמיכה ממשלתית לעצור את התפתחות הפעילות הכלכלית הגרמנית בעודה באיבה. זאת ועוד, ההסכם היה תוצאה של מדיניות ההפשרה בין צרפת לבין גרמניה, מדיניות שלא חזתה את עליית הנאצים לשלטון ואת השפעתה על מערכת היחסים בין שתי המעצמות. ההתדיינות בשאלת מעמד הגרמנים במרוקו, שנמשכה שנים אחדות, הניבה הסכם זה, כביכול מכוח האינרציה, דווקא בראשיתו של עידן חדש, העידן הנאצי. בדעיכה ספק אם משרד החוץ הצרפתי היה נכון לפשרות במרוקו אילו ידע שהיטלר יעלה לשלטון בראשית 1933. המשטר הנאצי עורר בקרב הצרפתים חששות ישנים מתקופת המאבק הקולוניאלי כנגד גרמניה מראשית המאה. עליית הנאצים לשלטון שכנעה לא

²³ תזכיר משרד החוץ הגרמני, ברלין, 12 במאי 1934, R 71093, II FR 1652

²⁴ משרד החוץ אל השגרירות הגרמנית בפריז, ברלין, 14 במרס R 71092, II FR 787, 1933



פנחס כהן-גון, ואלה שמות: גרבה, 1992, רישום, מתוך קטלוג התערוכה,
הביאנלה הבין-לאומית באיסטנבול. באדיבות האמן

מעט צרפתים – מחוגי הימין והשמאל כאחד – שההסכם היה מקח טעות שיאפשר לגרמניה הנאצית לחתור שוב, באמתלה של פעילות כלכלית, תחת השליטה הצרפתית במרוקו.²⁵ יש להדגיש כי אף שההבנות החדשות בין גרמניה לצרפת שיפרו את מעמדם של הגרמנים במרוקו, הן כאמור לא ביטלו לחלוטין את ההגבלות. כך למשל בחלקי מרוקו שבשליטה צרפתית לא התיירו הצרפתים הקמת קונסוליות גרמניות. השינוי שחל בדעת הקהל הצרפתית כנגד גרמניה איים לעכב את הדיונים בין גרמניה לצרפת על ביטול מוחלט של אפליית הגרמנים, שנועדו כאמור לשנת 1935, ועל הקמת נציגויות גרמניות.²⁶ החרם היהודי חתר לנצל את חולשותיהם של הגרמנים במרוקו והתבצע בשני גלים עיקריים: הראשון החל בסמוך להטלת החרם הנאצי על עסקים יהודיים בגרמניה, ב־1 באפריל 1933, ונמשך עד 1935; והשני החל לאחר פוגרום 'ליל הברדול', ב־9 בנובמבר 1938, ונמשך עד פרוץ מלחמת העולם השנייה, ומאז אסרו הצרפתים כל פעילות מסחרית גרמנית במרוקו.

החרם היהודי במרוקו

הראשונים שדיווחו על חרם יהודי שיטתי היו סוחרים גרמנים וחרבות גרמניות. תיעוד משרד החוץ הגרמני מלמד שכבר ב־20 במרס, כשבוע וחצי לאחר שינוי תקנות שהיית הגרמנים במרוקו ועוד לפני שהטילו הנאצים חרם על מסחר עם יהודים בגרמניה, החלו יהודים במרוקו להימנע מקשרים עסקיים עם חברות גרמניות. במכתב בהול ששלח אל משרד החוץ ב־24 במרס דיווח שר התחבורה הגרמני על הודעה של איגוד הספנות הגרמני מה־20 וה־21 במרס על חרם של סוחרים יהודים במרוקו על המסחר הגרמני. שר התחבורה התריע בפני עמיתיו ממשרד החוץ על הנוק של החרם וקרא להם לפרסם הצהרה שתוביל להרגעת הרוחות.²⁷ איגוד הספנות לא הסתפק בפנייה אל שר התחבורה ופנה ב־28 במרס ישירות אל משרד החוץ; במכתבו אזכר 'את תכתובתנו מה־20 במרס

²⁵ בנוגע להתערבות גרמנית בפוליטיקה המקומית, הקונסוליה הגרמנית באלג'יר אל משרד החוץ הגרמני, אלג'יר, 11 בינואר 1935, R 71093, II FR 207; הסתה בעיתונות הצרפתית כנגד [מעורבות] גרמניה במרוקו, השגרירות הגרמנית במדריד אל משרד החוץ הגרמני, מדריד, 5 בפברואר 1935, R 71093, II FR H 15

²⁶ השגרירות הגרמנית בפריז אל משרד החוץ הגרמני, פריז, 8 במרס 1935, R 71093, II FR 714

²⁷ שר התחבורה של הרייך אל משרד החוץ, ברלין, 24 במרס 1933, R 98444, II A 970

בנוגע לחרם במרוקו' והאיץ במשרד החוץ להמציא לאיגוד בהקדם האפשרי את התקנות החדשות, שיאפשרו את הקמת הנציגויות הראשונות של חברות ספנות גרמניות במרוקו.²⁸ המכתב מרמז על החשש של אנשי האיגוד מתוצאות החרם, שעלולות היו לעכב ואף למנוע את תחילת פעילותם במרוקו. חשש מרומז זה הפך לקריאה דחופה במכתבים ובמברקים ששלח היועץ המסחרי הגרמני רנשהאוזן (Renschhausen) מהעיר לראש אל הקונסול הגרמני בעיר. במברק לממונים עליו בברלין אזכר הקונסול מברק של רנשהאוזן (המברק הנזכר אינו נמצא בקובץ התיעוד), תיאר בהרחבה את הצעדים שנקטו יהודי מרוקו וכינה אותם בשם תנועת חרם (Boycottbewegung).²⁹ בדיווחו חרג הקונסול מתיאור האירועים בעירו בלבד וסקר את תנועת החרם שהקיפה את מרוקו כולה לרבות טנג'יר, ושהתגברה מיום ליום. מברקו מלמד שיהודי מרוקו וטנג'יר הכריזו על צום להזדהות עם יהודי גרמניה, והקונסול כינה צעד זה 'שיגעון שלמרבה המזל היהודים כאן לא נענו לו'.³⁰ הוא הוסיף כי בטנג'יר תלו אנשי עסקים יהודים במשרדיהם ובחנויותיהם שלטים שנאמר בהם 'שהם אוסרים ביקורים של אנשי עסקים גרמנים'.³¹ הקונסול הגרמני, שהעיד על עצמו 'כבעל יחסים קבועים וטובים עם אנשי עסקים יהודים',³² ראה בתנועת החרם תוצאה של הסתה של העיתונות הצרפתית, והבטיח לממונים עליו בברלין שעם שוך הסתה זו הוא ינצל את קשריו להרגעת הרוחות.

ב-4 באפריל 1933 שלח היועץ המסחרי רנשהאוזן מכתב אל יועץ המשלחת הגרמנית ד"ר פון רינטלן (von Rintelen). לאחר ששיבח בהרחבה את ההישג הדיפלומטי הגרמני בשינוי הסדרי השהייה לגרמנים במרוקו, הזוהר שהצרפתים עשויים ל'מסמס' (Verwessern) את השמחה הגרמנית והתריע מהפגיעה במסחר הגרמני המצומצם שכבר התקיים במרוקו, 'מפני שכבר עשרה ימים סחורות גרמניות, בתי מסחר גרמניים, וספינות גרמניות מוחרמים על ידי חברות יהודיות. מה המשמעות של דבר זה אתם תבינו אם אומר לכם ש-70-80 אחוז של המסחר הגרמני במרוקו מצוי בידיים יהודיות שעד כה תמכו במסחר זה'.³³ בהמשך המכתב תלה רנשהאוזן חרם זה במאמר הסתה

28 איגוד הספנות הגרמני אל משרד החוץ הגרמני, המבורג, 28

במרס 1933, II FR 969, R 71092

29 הקונסול הגרמני בלראש אל משרד החוץ הגרמני, 29 במרס

1933, II FR 1141, R 71092

30 ש.ם.

31 ש.ם.

32 ש.ם.

33 היועץ המסחרי רנשהאוזן אל ראש המשלחת ד"ר פון רינטלן,

לראש, 4 באפריל 1933, ש.ם.

כנגד גרמניה שפורסם בעיתון הצרפתי 'אֶקו דו מְרוֹק' (Echo du Maroc); ההד של מרוקו) בידי גורמים צרפתיים התומכים בחרם. הוא אף צירף למכתבו את המאמר, המלמד לא על קונספירציה צרפתית כנגד גרמניה, אלא דווקא על ההיקף והעצמה של ההתארגנות היהודית הממוסדת במרוקו כנגד גרמניה. לפי הדיווח העיתונאי באותו מאמר – שנדפס ב־2 באפריל 1933, יום לאחר התחלת החרם הנאצי על יהודי גרמניה – התכנסו כ־2,000 יהודים ותומכים לא יהודים מהעיר רֶבָאט ומסביבותיה באולם הקולנוע 'רנסנס' כדי למחות על היחס הנוכחי מצד הנאצים אל הקרבנות היהודים בגרמניה.³⁴ בראש העצרת עמד מר ברוך, ואת דברי הפתיחה נשא הרב הראשי של מרוקו רפאל אנקואה (Encoua). הרב הביע זעזוע מהגל האנטישמי בגרמניה, שמשמן 'חזרה לברבריות באמצע המאה העשרים', וקרא להחרמת תוצרת גרמנית.³⁵ אחריו דיבר ראש הקהילה היהודית, מר אבו, והוא תיאר בהרחבה את הפגיעה ביהודי גרמניה וקרא לעולם כולו להתגייס כנגד הברבריות הנאצית. בדומה לרב הראשי תבע ראש הקהילה מיהודי מרוקו להחרים תוצרת גרמנית ואף כל קשר מסחרי עם גרמנים ולא לספק להם שירותי תיווך. הוא הדגיש לפני הקהל שכל מכירה של מוצר גרמני עוזרת לרייך הגרמני לענות את היהודים, וביקש להחרים את החברות שהחלו את פעילותן המסחרית במרוקו בעקבות שינוי תקנות השהייה לגרמנים במדינה. גם נציג 'כל ישראל חברים' במרוקו הצטרף לקריאה לחרם והציגה כתגובה יהודית הכרחית. נוסף על הדוברים היהודים נכחו בעצרת מר פסקואה (Pascoué), נשיא הליגה לזכויות אדם, ומר פרטי (Peretti), נשיא לשכת המסחר. פרטי הצטרף גם הוא לקוראים לחרם על גרמניה והדגיש ששינוי תקנות השהייה של הגרמנים, שאפשר את פעילותם הכלכלית המחודשת במרוקו, התקבל בניגוד לדעת שלטונות הפרוטקטורט. את הכנס חתם מר בוריה (Beaurieux) בקריאה של יהודי רבאט והמזדהים אתם לשר החוץ הצרפתי לפנות אל חבר הלאומים בדרישה להפסיק את רדיפת היהודים בגרמניה. העצרת בקולנוע 'רנסנס' לא הייתה יחידה מסוגה. באותו מאמר דווח בעיתון על עצרת בהשתתפות 3,000 יהודים בבית הכנסת סֶבֶע אלאואסֶאה (Sebaa El Ouassaa) ב־1 באפריל, ביום הטלת החרם הנאצי על יהודי גרמניה. לצד הדוברים היהודים נשא דברים בכינוס זה פרופ' סלפרנק (Sallefranque) מהקולג' המוסלמי של פֶאס. העצרת הסתיימה בקריאה להפסקת הרדיפות בגרמניה ולהטלת חרם כלכלי עליה.³⁶ במברק

34 נספח, ש.ם.

35 ש.ם.

36 ש.ם.



חגניות של יהודים ברחוב בצפון אפריקה, צלם לא ידוע, 1930 בקירוב.
אוסף ז'ראר לוי, באדיבות מוזאון ישראל

מה-3 באפריל דיווח הקונסול הגרמני בלראש בהרחבה על העצרת ברבאט ועל המאמר ב'אקו דו מרוק', וציין שהפגנות דומות מתוכננות במקומות אחרים בכל רחבי מרוקו.³⁷

ההתכנסויות ברבאט ובמקומות אחרים והטלת החרם במרוקו ובטנג'יר לא היו התפרצות רגשות, שלאחריה הרפו יהודי מרוקו את הלחץ מעל הסוחרים הגרמנים, אלא תחילתו של מאבק מאורגן וממושך. ב-4 במאי, כחודש לאחר שהתקיימו במרוקו עצרות ההזדהות עם יהודי גרמניה, חיברה לשכת המסחר בהמבורג דוח מקיף על תנועת החרם ברחבי העולם, והוא נשלח אל הממונה על המסחר, הספנות והתעשייה במשרד החוץ הגרמני. הדוח עסק גם בתנועת החרם במרוקו הצרפתית והספרדית, והוא מלמד על נחישותם של יהודי מרוקו: 'החרם ממשיך להתנהל ללא ירידה בעצמתו. כל מסחר עם גרמניה נאסר היום כמו קודם'.³⁸ מחברי הדוח ניסו להסביר את התמדת החרם והצביעו על חוסר האונים של הגרמנים מולו. מדבריהם עולה שהגרמנים עשו מאמצים להילחם בחרם באמצעות הפצת כרוזי תעמולה, אך לא זכו להצלחה – 'זאת אפשר לייחס במיוחד לכך שהמסחר במרוקו בערי הכירה נמצא כמעט כולו בידיים יהודיות. מסיבה זו לא זכו הכרוזים ולו לאמון המועט ביותר'.³⁹

בתוך חודש וחצי התרחבה תנועת החרם, וב-18 במאי דיווח היועץ המסחרי רנשהאוזן לרינטלן 'שבינתיים התפשט החרם לכל מרוקו',⁴⁰ וחזר על טענתו שהצרפתים מנצלים בציניות את רדיפות היהודים בגרמניה כדי לפגוע באינטרסים הגרמניים. מכתבו מלמד גם על התגובה הערבית על היוזמה היהודית. היועץ המסחרי הזכיר מהומות בין יהודים לערבים בקזבלנקה, בפאס וברבאט, שבמהלכן נהרגו ונפצעו מתעמתים משני הצדדים (הוא לא ציין את מספר ההרוגים והפצועים). היקף המהומות דרש התערבות של הצבא הצרפתי, מכיוון שהמשטרה לבדה לא הצליחה להשיב את הסדר על כנו. המתרחש, 'שעשויה הייתה להתפתח לעוד מקרים חמורים של אלימות',⁴¹ הייתה לדברי היועץ המסחרי תוצאה של החרם היהודי:

37 בנוגע להחרמת סחורות גרמניות וכו' מצד סוחרים יהודים במרוקו, הקונסול הגרמני בלראש אל משרד החוץ הגרמני, 3 באפריל 1933, נספח, ש.ם.

38 תנועת החרם והסתה אנטי-גרמנית בחו"ל, לשכת המסחר של המבורג אל הממונה על המסחר, הספנות והתעשייה בהמבורג, המבורג, 4 במאי 1933, R 98424, B 1315, ש.ם.

39 היועץ המסחרי רנשהאוזן אל ראש המשלחת ד"ר רינטלן, לראש, 18 במאי 1933, R 98424, II FR 1580, ש.ם.

41 ש.ם.

האיבה הגדולה של הערבים ליהודים צריכה להיות מוסכרת בנסיבות שבהן העיתונים הצרפתיים במרוקו, שבחלקם מופיעים גם בערבית, ותחנת הרדיו ברבאט הביאו [למרוקו] ללא הפסקה את החדשות על הטיפול האכזרי של הגרמנים ביהודים. היה בכך רצון לפגוע במסחר הגרמני, במוניטין הגרמני בארץ, מה שעלה בידיהם. אבל התמיכה המוסרית שניתנה ליהודים באופן כה ברור הפכה את האחרונים לשחצנים, כך שהם פנו אל הערבים, ששמעו כל יום ברדיו ובעיתונים שהיהודים בגרמניה מטופלים כטפילים [Parias], בטון שהם לא היו מוכנים לסבול, [והערבים] היו מוכנים לנצל את התירוצים הקטנים ביותר כדי לנקום.⁴²

תגובת היהודים במדינות שונות על עליית הנאצים ועל הפגיעה ביהודי גרמניה הושפעה מאוד מהחשש למרקם היחסים בין היהודים לסביבתם. הפחד שהתגייסות למען יהודי גרמניה תיראה לחברה הסובבת כהעדפת הנאמנות היהודית על פני הנאמנות של היהודים למדינותיהם או כניסיון יהודי לגרור את המדינות שבהן חיו לצעדים אנטי-גרמניים שעמדו בניגוד לאינטרס הלאומי מיתן לא פעם את התגובה היהודית. החשש שתגובה יהודית חריפה תעורר את האנטישמיות המקומית הגביל באופן פרדוקסלי את ההתגייסות היהודית כנגד האנטישמיות הנאצית.⁴³ התיעוד של משרד החוץ הגרמני מלמד שהידרדרות מערכת היחסים בין היהודים למוסלמים עד כדי מהומות אלימות, שהיו בהן הרוגים משני הצדדים, לא הרתיעה את יהודי מרוקו מהמשך החרם והעמקתו. יום לאחר דיווחו של היועץ המסחרי רנשהאוזן על המהומות הופץ בטנג'יר כרוז ארוך בספרדית שקרא לחרם על גרמניה ונחתם בשם הברוי ישורון. מן הכרוז אפשר ללמוד שהנציגים היהודים באספה המחוקקת של טנג'יר נמנעו מאישור ההסכם החדש לשינוי מעמדם של הגרמנים. מחברי הכרוז הדגישו שאין עומדים לרשותם אמצעי לחץ פוליטיים, ושהחרם הוא אמצעי הגנה לא אלים מפני 'הערפד הנציגונל-סוציאליסטי'. בולט במיוחד אופיו הגורף של החרם, כפי שמעידים סעיפיו השונים:

- (1) החרפת החרם על כל הסחורות והספינות הגרמניות. (2) סירוב להחכיר לגרמנים מבנים, חלקות או כל ציוד. (3) [סירוב] להיות מועסק בשום חברה גרמנית או להעסיק כל גרמני. (4) בשום אופן לא להעביר לגרמנים אינפורמציה, ולו גם הפעוטה ביותר, או להיות להם לעזר בכל צורה שהיא. (5) לא לקבל כל נציג גרמני בעסקיכם, מפני שאלה הכתימו את ידיהם

42 שם.

43 ראו למשל: נאמן-ערד.

ברמי אחינו. (6) למנוע או להקשות אצל ידידינו באמצעים ובתעמולה לא אלימים כל פעילות גרמנית בטנג'יר. (7) להציג לשלטונות כל תעמולה פוליטית [של הגרמנים] בקרב בני עירונו. במילה אחת, לסרב לכל מגע פוליטי, מסחרי, חברתי או אישי עם כל הגרמנים כל זמן שהיטלר לא ישנה את עמדתו, שמשמעותה הרס המדע והקדמה של המאה.⁴⁴

לאחר פרסומו בטנג'יר הופץ הכרוז בכל רחבי מרוקו – הספרדית והצרפתית.⁴⁵ וכחודש מאוחר יותר דיווח רנשהאוזן ש'היהודים, במיוחד בטנג'יר באזור המרוקני, מתמידים ללא שינוי בתנועת החרם'.⁴⁶ גם תיעוד המחלקות שהיו אמונות על סחר החוץ של הרייך ברחבי העולם מעיד כי החרם נמשך חודשים ושנים אחרי הטלתו. נציג הכבוד (Ehrenamtlichen Vertreter) של גרמניה במזאנגן, היינץ מרקס (Marx), ציין בדיווח ששלח למשרד החוץ ב-25 בנובמבר 1933 'שהחרם בוודאי מקשה באופן חריג את העסק [הגרמני]', אך הוא ראה בו תופעה שעתידה לחלוף בעקבות הסברה גרמנית ראויה.⁴⁷ כשנה מאוחר יותר ביקשה המחלקה לסחר חוץ של הרייך בברלין מהקונסול הגרמני בטטואן לתאר את 'האפשרויות העסקיות במרוקו הצרפתית'.⁴⁸ הקונסול הגרמני פתח את סקירתו בנימה פסימית וציין ארבעה גורמים שמגבילים את האפשרויות העסקיות במרוקו. הראשון שבהם היה הגבלת אשרת השהייה לגרמנים במרוקו מצד הרשויות הצרפתיות לתקופה של שישה חודשים ללא שום הבטחה להארכת תקופה זו, והשני היה שחלק גדול מהעסקים במרוקו נמצאים בידיים יהודיות, ושהחרם היהודי עדיין נמצא בעיצומו.⁴⁹

44 תרגום כרוז בספרדית שהופץ ב-19 במאי בטנג'יר, R 98424, II FR 1715

45 הקונסוליה הגרמנית בלראש אל השגרירות הגרמנית במדריד, לראש, 26 במאי 1933, R 98424, II FR 1757

46 היועץ המסחרי רנשהאוזן אל יועץ המשלחת רינטלן, 16 ביוני 1933, R 71093, II FR 2270

47 קטע מתוך תכתובת של נציג הכבוד שלנו מר היינץ מרקס, מזאנגן, מרוקו, 25 בנובמבר 1933, R 87812, II FR 3782

48 הקונסוליה הגרמנית בטטואן אל השגרירות הגרמנית במדריד, 30 בנובמבר 1934, R 87812, II FR 4062

49 הקונסוליה הגרמנית בטטואן אל המחלקה לסחר חוץ של הרייך, טטואן, 30 בנובמבר 1934, נספח, שם. נוסף על שתי הסיבות האמורות ציין הקונסול הגרמני גם את התחזקות הסחר היפני במרוקו ואת הטלת המכסים על יבוא לא צרפתי לארץ זו כסיבות להגבלת האפשרויות העסקיות.

לאחר שהתקבלה הסקירה של הקונסול הגרמני בטטואן חדל משרד החוץ הגרמני כמעט לגמרי מעיסוקו בחרם היהודי במרוקו. שתיקה זו עשויה להעיד בסבירות גבוהה על היחלשות החרם לאחר 1934.⁵⁰ סברה זו מקבלת אישוש מאחד המכתבים הבודדים שנשלחו מהקונסוליה הגרמנית בטטואן אל שגרירות גרמניה בפריז – המכתב מתרכז בתיאור פעילותם המסחרית של אנשי עסקים גרמנים במרוקו, והחרם היהודי מוזכר בו רק בעקיפין. בחלק שעוסק בחברת הייבוא והייצוא שהקים הסוחר הגרמני היינריך טֶניס (Tönies), ושניהלה עסקים בקזבלנקה, ברבאט, במוֹגֶדוֹר ובערים מרוקניות אחרות, ציינה הקונסוליה הגרמנית בסיפוק שגם חברות יהודיות גדולות מוכנות לסחור עם החברה הגרמנית.⁵¹ גם במסמכים על היחס הכללי לגרמניה בצפון אפריקה שנשלחו מהקונסוליה הגרמנית בתוניס אל משרד החוץ הגרמני צוין ש'בשנת 1935 הייתה האווירה כלפי כל דבר גרמני מאוד לא נוחה, אף שההסתה של החרם היהודי נעלמה כמעט לגמרי [ומבחינה] כלכלית לא נשאר [מהחרם היהודי] הרבה',⁵² ויש בדברים ללמד על התרופפות הלחץ שהפעילו יהודי מרוקו על המסחר הגרמני.

במשרד החוץ הגרמני לא נעשה ניסיון לעמוד על הסיבות למגמה זו. אפשר רק לשער שהרווחים הצפויים במסחר עם גרמניה, 'הסתגלות' הדיווחים היומיומיים על רדיפת יהודי גרמניה ובעיקר אופיו הוולונטרי של החרם והיעדר מנגנוני אכיפה יעילים, קרי אי היכולת להטיל סנקציות מוסדיות על מְפָרֵי החרם, הובילו להיחלשותו. ואולם אין להסיק מכך שחל שינוי באיבתם של יהודי מרוקו לגרמניה הנאצית ובסולידריות שלהם עם יהודי גרמניה. עצמת התגובה של הקהילה במרוקו על פוגרום 'ליל הברדלח' ב-9 בנובמבר מלמדת בדיוק את ההפך.

כמו בגל הראשון של החרם הגיעו הדיווחים הראשונים על מאבק מאורגן בסחר הגרמני מאנשי עסקים גרמנים. הם שלחו את מברקיהם ומכתביהם אל מחלקות סחר החוץ של המדינות הגרמניות השונות, ואלה העבירו אותם אל

50 אין לשלול לחלוטין את האפשרות שהיהודים התמידו בחרם גם לאחר 1934. משרד החוץ המשיך לעסוק בהרחבה וברצינות בפגיעה במסחר הגרמני במרוקו, וייתכן שהשתיקה בנוגע לחרם נבעה מתפיסתם של הגרמנים כי הוא נדבך במכלול המדיניות הצרפתית במרוקו נגד חדירה גרמנית יותר מאשר התארגנות יהודית עצמאית.

51 הקונסוליה הגרמנית בטטואן אל השגרירות הגרמנית בפריז, טטואן, 27 באפריל 1935, FR 12567, II R 71093

52 צפון אפריקה הצרפתית, דיווח על האווירה, ינואר 1936, דיווח R 711235, 275/36

המחלקה לסחר חוץ של הרייך. כחודש לאחר פוגרום 'ליל הברדולח' שלחה המחלקה לסחר חוץ של המבורג ונורדמרק אל המחלקה לסחר חוץ של הרייך תזכיר על הנטיות במרוקו להטלת חרם על סחורות גרמניות. בתזכיר צוטט דיווח של איש עסקים גרמני ממפעל מוצרי הגומי 'פניקס' (Phönix) על כך ש'מספר עסקים צרפתיים טהורים מנהלים חרם ותולים על הדלתות את השלטים הבאים: איננו מקבלים נוסעים גרמנים'.⁵³ תיאור זה רומז שגם עסקים לא יהודיים, 'צרפתיים טהורים', החלו להחרים סחורות גרמניות. גם המחלקה לסחר חוץ של וירטמברג העבירה למשרד החוץ דיווחים של אנשי עסקים גרמנים שעולה מהם כי החרם התפשט לכל צפון אפריקה ופגע פגיעה קשה במסחר הגרמני. במקרה זה צוטט מברק של סוחר עור: 'עבודה בכל צפון אפריקה חסומה, חרם חריף יותר וללא פרצות על סחורות גרמניות. נסיעה לאלג'יריה ומרוקו חסרת טעם לחלוטין. נוסע מיד למצרים'.⁵⁴ מכתב זה מה-17 באפריל 1939 – כחמישה חודשים לאחר פוגרום 'ליל הברדולח' – לווה במכתב נוסף ומפורט יותר שמועץ אל אותה הכתובת, ושצוטטה בו בהרחבה סקירה קודמת ורחבה של אותו סוחר עור. סקירה זו מעידה על הטוטליות של החרם היהודי, על הסלידה של יהודי צפון אפריקה מרדיפת אחיהם בגרמניה ועל עצמת האיבה שפיתחו כלפי הגרמנים. סוחר העור פתח בציינו כי ביקוריו אצל הלקוחות הם טרחה לריק. את הפגישות שנקבעו לו עוד לפני בואו לצפון אפריקה יכול היה הסוחר לקיים רק מפני שנציגיו נמנעו מלהזכיר שהוא בא משטוטגרט, ומפני שהלקוחות כבר קנו דרך פריז מהחברה שייצג. הסוחר דן עם עמיתיו באפשרות להסוות את מקורן הגרמני של חגורות העור שניסה למכור, אבל העובדה שהוטבעה עליהן החותמת 'תוצרת גרמניה' הייתה משולה לאיסור לייבאן למרוקו. ברגע ששמעו הלקוחות המרוקנים שהסחורה מגרמניה הם נעשו 'לכל הפחות' לא מנומסים, ורובם נעשו שחצנים, ולדברי סוחר העור הדבר הטוב ביותר שיכול היה לקוות לו בפגישותיו עם לקוחותיו היה הרגע שבו עזב את חנויותיהם. הוא ציין שבענף שבו הוא מתמחה, כמו ברוב ענפי המסחר האחרים למעט מספר יוצאים מהכלל, כל הלקוחות בצפון אפריקה הם יהודים.⁵⁵ סוחרים גרמנים שפנו אל המחלקה לסחר חוץ של זקסן ומזרה

⁵³ המחלקה לסחר חוץ של המבורג ונורדמרק אל המחלקה לסחר חוץ של הרייך, המבורג, 2 בדצמבר 1938, R 107185, W II 6637

⁵⁴ חרם על מוצרים גרמניים בצפון אפריקה הצרפתית, המחלקה לסחר חוץ של וירטמברג אל המחלקה לסחר חוץ של הרייך, שטוטגרט, 17 באפריל 1939, R 107185, W II 2527/39

⁵⁵ חרם על סחורות גרמניות בצפון אפריקה הצרפתית, המחלקה

תורניגיה תיארו תחושות אנטי־גרמניות דומות בצפון אפריקה בכלל ובמרוקו בפרט. כך למשל העיד נציג של חברת 'שימל' (Schimmel) מלייפציג כשלושה חודשים לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה ש'סחורות גרמניות ואיטלקיות מוחרמות באופן עקבי במרוקו, וכן באלג'יריה ותוניסיה. בנקים יהודיים, אנשי עסקים יהודים וכו' הורסים באופן שיטתי נציגים ידידותיים לגרמניה על ידי כך שהם מפיצים עליהם אינפורמציה כוזבת לחלוטין ומפלה שגורמת להם לאבד את כל הקשרים'.⁵⁶ נציג החברה מלייפציג העיר כי 'מעריכים אותנו הגרמנים כאן באותה מידה מועטה שאנו מעריכים את היהודים בגרמניה, כך שהביקורים [בצפון אפריקה] הם לרוב מבישים'.⁵⁷

השפעות החרם

התכתובת הבהולה של נציגי משרד החוץ במרוקו ושל חברות גרמניות מעידה שהם ראו בחרם התארגנות שהסבה למסחר הגרמני הדל שהתקיים בארץ זו נזק רב. בה בעת הם ראו בחרם איום על היזמה הכלכלית הגרמנית להרחבת הפעילות המסחרית במרוקו לאחר שינוי מעמדם המשפטי של הגרמנים בעקבות ההסכם עם צרפת מה־11 במרס 1933, ואף סברו כי הוא אחד משורה של צעדים אנטי־גרמניים מתוזמנים היטב שנקטו הצרפתים לאחר עליית היטלר לשלטון, כדי למנוע את חדירת גרמניה לארץ זו. ואולם קשה לכמת במדויק את הנזק הכספי שהסב החרם למסחר הגרמני. כמו כן קשה להעריך במדויק אם לדעה הגרמנית בדבר השליטה המוחלטת כמעט של היהודים בכלכלת מרוקו הייתה אחיזה במציאות, או שמא הייתה דעה זו רק חלק מהתפיסה האנטישמית הרווחת בדבר שליטתם של היהודים בכלכלה העולמית. דיווח מפורט של הקונסוליה הגרמנית בטואן על הפעילות הכלכלית במרוקו בכלל ועל הפעילות הגרמנית בארץ זו בפרט כשנה וחצי לאחר הטלת החרם, מלמד על הצטמצמות היקף המסחר עם גרמניה. כך למשל היה היקף היבוא המרוקני מגרמניה 2.8 אחוזים מכלל היבוא בשנה שלפני ההסכמים החדשים עם צרפת. בשנת 1933, לאחר הקלת השהייה של גרמנים במרוקו, שאמורה הייתה לעודד את המסחר הגרמני, הצטמצם היבוא מגרמניה ב־0.8 אחוזים. במחצית השנייה של 1934 ירד היקף

לסחר חוץ של וירטמברג אל המחלקה לסחר חוץ של הרייך,

שטוטגרט, 22 באפריל 1939, R 107185, W II 2609/39

⁵⁶ המחלקה לסחר חוץ של זקסן ומזרח תורניגיה אל המחלקה

לסחר חוץ של הרייך, לייפציג, 13 ביוני 1939, R 107185, W II

3669/39

ש.ם. ⁵⁷

היבוא מגרמניה ל-1.8 אחוזים מכלל היבוא המרוקני. הנציגים הדיפלומטיים הגרמנים עקבו בדאגה אחר התפתחויות אלה, אבל הם לא קשרו את הצטמקות המסחר עם גרמניה לחרם היהודי. הם ראו בכך תוצאה של המשך המדיניות המפלה של הצרפתים כנגד שהיית גרמנים במרוקו גם לאחר שהושג ההסכם החדש.⁵⁸ אף על פי כן, ובעיקר על סמך דיווחיהם של נציגי משרד החוץ הגרמני על חלקם המרכזי של היהודים במסחר במרוקו, אפשר לשער שהחרם היהודי היה בין הגורמים שמנעו את הרחבת הפעילות הכלכלית הגרמנית ואולי אף תרם להצטמקותה.

חיזוק להשערה זו יש בדוח מקיף של השגרירות הגרמנית בפריז מסוף 1933 על נזקי החרם היהודי ליצוא הגרמני לצרפת. מחברי הדוח ציינו שעד חודש אוקטובר באותה שנה הצטמצם היבוא הצרפתי מרחבי העולם ב-3 אחוזים. לעומת זאת צנח היבוא הצרפתי מגרמניה ב-16 אחוזים: בשנת 1932, לפני עליית הנאצים לשלטון והטלת החרם, היה היבוא הצרפתי מגרמניה 300 מיליון פרנק בממוצע לחודש, ובשנת 1933 הוא ירד ל-254 מיליון פרנק בממוצע לחודש. השגרירות הגרמנית הזכירה את הרחבת החרם לקולוניות הצרפתיות בצפון אפריקה, אבל לא ציינה מה היה חלקו היחסי של הנזק שהסב החרם בצפון אפריקה בכלל ובמרוקו בפרט ליצוא הגרמני לצרפת.⁵⁹ אך סביר להניח שחרם יהודי מרוקו תרם להקטנת היצוא הגרמני לצרפת. מידע מדויק יותר על הנזקים הכלכליים הקונקרטיים של הגל השני של החרם היהודי יש במכתב ששלח נציג החברה הגרמנית 'גליטנברג' (Glittenberg) ב-14 ביוני 1939 ממסעו בצפון אפריקה אל הממונים עליו. מן המכתב עולה שהיצוא של החברה במרוקו הצטמק ב-70-80 אחוז בשנה שחלפה, והכותב הגדיר מצב זה כקטסטרופלי, גם אם הוא טוב יחסית להרס המוחלט של היצוא הגרמני לתוניסיה, שבה '60-70 אחוז מלקוחות החברה הם יהודים'.⁶⁰

58 מסחר החוץ של אזור הפרוטקטורט הצרפתי במרוקו, ההתפשטות הכלכלית היפנית, רוויזיה של צעד-אלג'קירס [?], מעמדה של גרמניה, הקונסוליה הגרמנית בטואן אל השגרירות הגרמנית במדריד, טואן, 15 באוקטובר 1934, R 71093

59 תנועת החרם בצרפת, השגרירות הגרמנית בפריז אל משרד החוץ הגרמני, פריז, 1 בדצמבר 1933, R 98428, W 8667

60 החרמה של סחורות גרמניות בצפון אפריקה, המחלקה לסחר חוץ של גְרַנְיֶשֶׁה לְנֵד אל מחלקה לסחר חוץ של הרייך, וּפְרֶטְלֶ-אַלְבְּרֶטְלֶד, 14 ביוני 1939, R 107185, W II 3697/39. המסמך אינו מלמד על תחום התמחותה של החברה.

השפעות החרם הכלכלי במרוקו לא הצטמצמו להיבטים כלכליים וכספיים. נזקו המרכזי היה בתרומתו ליצירת אווירה עוינת כללית לגרמנים. אווירה זו עלתה בקנה אחד עם נטיות אנטי־גרמניות שרווחו – במיוחד לאחר עליית היטלר לשלטון – בחוגים רחבים בצרפת. חוגים אלה חששו מחידוש ההשפעה הגרמנית במרוקו וניצלו את החרם כדי לטרפד את ההסכם החדש עם גרמניה – טענה שהעלו דיפלומטים גרמנים בכל פעם שנדרשו למאבקם של היהודים בסחר הגרמני. תוצאה מידית של האווירה האנטי־גרמנית – היהודית והצרפתית כאחת – הייתה סירובה של צרפת לחדש בשנת 1935, על פי האמור בהסכם מה־11 במרס 1933, את השיחות הדיפלומטיות עם גרמניה על השוואה מוחלטת של מעמדם של נתינים גרמנים במרוקו לזה של נתיני ארצות אחרות. במכתב ששלחה השגרירות בפריז ליועץ המשלחת הגרמנית רינטלן הודגשה 'האווירה העכשווית במרוקו במיוחד כלא נוחה לשיחות', ונדונה האפשרות לדחות למועד מאוחר יותר.⁶¹ נוסף על כך החלו הצרפתים להקשות בטענות שונות על אנשי עסקים ונתינים גרמנים לקבל אשרת שהייה במרוקו.⁶² כוחו של החרם נבע דווקא מחוסר יכולתם של הדיפלומטים הגרמנים להבדיל בין מאבקם של יהודי מרוקו לבין צעדיהם של הצרפתים. מאחר שנציגי משרד החוץ הגרמני סברו שהחרם היהודי הוא למעשה חרם צרפתי הם ניסו לשכך ככל שאפשר את העימות עם היהודים. העימות בין החרם היהודי לבין המדיניות הצרפתית האנטי־גרמנית גרמה בעקיפין לכך שמדיניות משרד החוץ הגרמני בעניין חרם יהודי מרוקו סתתה באופן מובהק מדפוס המאבק בחרם יהודי במדינות אחרות. שלושה דפוסי פעולה אפיינו את תגובת משרד החוץ הגרמני על תנועת החרם היהודי ברחבי העולם: מאמץ מרוכז לערער את אמינות הדיווחים על הפגיעה השיטתית ביהודי גרמניה;⁶³ הפצת תעמולה נאצית והדגשת המוטיבים האנטישמיים שבה, בעיקר מוטיב הקונספירציה היהודית, שליטת היהודים בכלכלה העולמית ושעבוד המדינות השונות

⁶¹ השגרירות הגרמנית בפריז אל רינטלן, פריז, 8 במרס 1935, R 71093, II FR 714; יועץ המשלחת הגרמנית רינטלן אל יועץ השגרירות בפריז פוי־סטור, ברלין, 18 ביוני 1935, II R 71093, FR 2062

⁶² ראו למשל: צעדים כלכליים עוינים כנגד גרמנים באזור הצרפתי של מרוקו, הקבוצה הכלכלית של ייצוא וייבוא נרחב (Wirtschaftsgruppe Groß-, Ein- u. Ausfuhrhandel) אל משרד הכלכלה של הרייך, ברלין, 5 ביולי 1935, II R 71093, FR 2440/35

⁶³ ראו למשל: משרד החוץ הגרמני אל איגוד התעשיינים הזקסי, ברלין, 20 ביוני 1933, R 98444, Ref. D 1813

לאינטרס היהודי באמצעות שליטה זו;⁶⁴ רתימתם של אישים וארגונים פרוד-גרמניים ואנטישמיים במדינות השונות למאבק בחרם.⁶⁵ במרוקו לעומת זאת התאמצו משרד החוץ הגרמני ונציגיו למנוע הפצת תעמולה נאצית ואנטישמית או לגייס את תומכי גרמניה למאבק בחרם – לא מתוך חיבה ליהודים, כי אם מחשש שהפצת תעמולה נאצית מכל סוג שהוא תספק לצרפתים עילה להגביל עוד יותר את צעדי הגרמנים.

הקונסוליה הגרמנית בטטואן דיווחה לשגרירות גרמניה במדריד ב־15 במרס 1935 כי אחד מאנשי הצוות של האנייה 'סבו' (Sebu) שבבעלות חברת הספנות 'אולדנבורג-פורטוגלית' (Oldenburg-Portugiesischen) מהמבורג נתפס כשהוא מפיץ חומר תעמולה נאצי באזור הצרפתי של מרוקו. עקב כך אסרו הצרפתים על אנייה זאת לפקוד את נמלי מרוקו שבשליטתם.⁶⁶ השגרירות הגרמנית במדריד לא נשארה אדישה לדיווח מטטואן. במכתב למשרד החוץ הגרמני כשישה ימים מאוחר יותר היא דרשה 'לחייב שוב בצורה נמרצת את חברות הספנות הגרמניות שספינותיהן פוקדות את מרוקו להפסיק כל פעילות תעמולתית, שגורמת רק נזק, ולאכוף באמצעות פיקוח ומעקב מתאימים את האיסור [על פעילות תעמולתית]'.⁶⁷

תקרית האנייה 'סבו' לא הייתה האחרונה מסוגה. ב־21 ביולי פקדה האנייה 'לראש' (Larache) את נמל רבאט, ובין השאר הביאה חומר תעמולה נאצי בצרפתית, בספרדית ובפורטוגלית, ובו נאומים של היטלר וכתובים בנושא 'השנה הראשונה לנציונל-סוציאליזם' ו'האמת על חוזה ורסאי'. חומר זה הועבר ללגיונר גרמני בשם בלסברג (Blasberg) כדי שיפיץ אותו ברבאט. מהדיווחים הגרמניים עולה שהשלטונות הצרפתיים עצרו את הלגיונר, ובעקבות זאת עלו שוטרים צרפתים על סיפון 'לראש' והחרימו את חומר התעמולה.⁶⁸ ארגון חוץ לארץ של הנהלת המפלגה הנאצית, שעסק בהפצת תעמולה נאצית ברחבי העולם – גם באמצעות אניות גרמניות – ערך בירור ובסיכומו אישר את פרטי

64 ראו למשל: משרד התעמולה אל אדולף היטלר, ברלין, 18 באפריל 1933, R 98444, AA II 2070

65 ש.מ.

66 הגישה של מוסדות הפרוטקטורט הצרפתיים כנגד גרמנים, הקונסוליה הגרמנית בטטואן אל השגרירות הגרמנית במדריד, טטואן, 15 במרס 1935, נספח, R 71094, II FR 938

67 הגישה של מוסדות הפרוטקטורט הצרפתיים כנגד נתינים גרמנים, השגרירות הגרמנית במדריד אל משרד החוץ הגרמני, מדריד, 21 במרס 1935, ש.מ.

68 משטרת המבורג אל משרד החוץ הגרמני, המבורג, 22 באוקטובר 1934, R 71087, II FR 3756

האירוע, אך הדגיש שהאחראים הפוליטיים של ארגונו נתנו הוראות חמורות לנהוג במשנה זהירות בנמלים צרפתיים, והבטיח לרענן הוראות אלה בעקבות התקרית ברבאט.⁶⁹ הדי האירוע הגיעו אל משרד התחבורה הגרמני, והוא חשש שהתקרית תשבית את תנועת הספנות הגרמנית למרוקו. במכתב ששלח אל משרד החוץ הגרמני ואל שר התעמולה ציין שר התחבורה את האיסור שהטילו הצרפתים על רב החובל של 'לראש', ברינקן (Brinken), לפקוד את נמלי מרוקו שבשליטה צרפתית, ודרש משר התעמולה בלשון שאינה משתמעת לשתי פנים 'להורות שספינות שעוגנות במרוקו לא יעבירו חומר הסברה ותעמולה'.⁷⁰ לבקשה זו הצטרף נשיא המועצה לפרסום הכלכלה הגרמנית. הוא העביר למשרד החוץ תזכיר ארוך שחיבר איש אמונו בקזבלנקה, ושתיאר את הנסיבות הפוליטיות המיוחדות בקולוניות הצרפתיות ואת העוינות של הצרפתים לגרמנים. נוסף על כך ביקש שלא לערב בין פרסום סחורות גרמניות לבין תעמולה פוליטית גרמנית, שהפצתה כבר גרמה לסילוק סוחרים גרמנים ממרוקו והסבה נזק כלכלי כבד.⁷¹

המאמצים למנוע הפצת תעמולה נאצית במרוקו לא פסחו על חומר אנטישמי. תזכיר שחיבר משרד החוץ מלמד שהמחלקה לסחר ימי של המפלגה הנאצית העבירה לרבי חובלים גרמנים חומר תעמולה נאצי של 'אגודת פיקטה' (Fichte-Bund) שנועד להפצה במרוקו עם עגינת האניות הגרמניות בנמליה. משרד החוץ דרש 'למנוע מ"אגודת פיקטה" בכל תנאי, מיד ולחלוטין כל הפצה של חומר תעמולה במרוקו'. מעניינת במיוחדת הדגשת ההימנעות מהפצת חומר אנטישמי.⁷² ואולם התזכיר אינו מבחיר מדוע יש להימנע דווקא מהסתה כנגד היהודים. הבהרה לכך יש בסקירה על התעמולה הגרמנית במרוקו ששלחה הקונסוליה הגרמנית בטטואן אל שגרירות גרמניה בסן-סבסטיאן זמן קצר לאחר תקרית האנייה 'לראש'. בסקירה זו הוצג קשר ישיר בין החרם היהודי במרוקו לבין הסכם גרמניה-צרפת מראשית 1933, והוזכרו בה החולשה הכלכלית של גרמניה במרוקו כתוצאה מחוזה ורסאי וניצול חולשה זו על ידי

69 ארגון חוץ לארץ של הנהלת המפלגה הנאצית אל משרד החוץ

הגרמני, 22 בספטמבר 1934, נספח, R 71087, II FR 3793

70 שר התחבורה של הרייך אל משרד החוץ ומשרד התעמולה,

ברלין, 20 בדצמבר 1934, R 71087, II FR 4128

71 הפצת כתבי תעמולה, נשיא המועצה לפרסום הכלכלה

הגרמנית אל משרד החוץ, ברלין, 11 בנובמבר 1935, R 71087,

II FR 4044

72 תעמולה גרמנית במרוקו (אין ציון שם המחבר, כתובת השולח

וכתובת הנמען. התעודה מופיעה בקובץ שדן בתוצאות הפצת

תעמולה גרמנית במרוקו) R 71087

היהודים. ולבסוף התמקדה הסקירה בצורך להימנע לחלוטין מתעמולה נאצית – במיוחד אנטישמית – במרוקו.

מחבר הסקירה ציין בפתיחתה את מורכבות יחסי הפנים במרוקו, 'שבה סוגים שונים של עובדות ואינטרסים פוליטיים, כלכליים, אידאולוגיים וגזעיים מתנגשים זה בזה'.⁷³ ומיד אחר כך הדגיש שבגלל חולשתם הפוליטית והכלכלית של הגרמנים במרוקו חייבת הפצת התעמולה הגרמנית להתבצע בזהירות. 'תעמולה פראית וחסרת ביקורת, כפי שהיא מובאת בסקירה הקונסולרית המונחת לעיל, יכולה להסב נזקים בלתי צפויים שאינם ניתנים לתיקון',⁷⁴ הזהיר, והצביע בפרט על הסכנה שהתעמולה הנאצית תפגע בהסכם עם צרפת מה-11 במרס 1933: 'לאחר שסוף סוף ניטעו הנטעים לפעילות כלכלית צנועה של גרמניה – בעקבות אישור השהייה של גרמנים באזור הצרפתי ובטנג'יר, גם אם שהייה זו מוגבלת – יש להימנע מכל [דבר] מעורר חששות שיכול להשמיד נטעים אלה. אבל יש לשים לב במיוחד לתעמולה הגזעית. עדיף לדעתי להימנע ממנה לחלוטין במרוקו'.⁷⁵ בהמשך הסקירה ציין המחבר שהתעמולה הגזעית עלולה לעודד את החרם היהודי:

שהרי המסחר כאן נמצא כמעט לגמרי בידיים יהודיות. לכן הסוחרים הגרמנים מסתמכים על מסחר משותף עם היהודים. סוחר גרמני שכרגע מקים סניף מסחרי באזור הצרפתי הסביר לי למשל שהוא יכול להתחיל בעסקים רק אם הוא ממנה מנהל יהודי לסניף. תעמולה גזענית כנגד יהודי מרוקו, העומדים בשתי רגליים על הקרקע ושהם בעלי אמונה חזקה, תעורר התרגשות מיוחדת. בטטואן עלה הדבר להפסיק את תנועת החרם היהודי כנגד גרמניה. אבל למרבה הצער היא עדיין לא נעלמה.⁷⁶

המחבר התריע גם מפני ההשלכות של התעמולה הגזעית על יחסי גרמניה עם האוכלוסייה המוסלמית, שהתחילה לחשוש מזיהוי המוסלמים כשמיים. הוא הזהיר מכך שתנועת החרם היהודי עשויה ל'דחוף את הערבים לידי היהודים... ולשלהב תנועת חרם יהודית-ערבית'.⁷⁷ הסקירה נחתמת בדרישה מ'אגודת פיכטה' ומכל מי שעוסק בתעמולה במרוקו לזהירות מיוחדת.

73 תעמולה גרמנית במרוקו, הקונסוליה הגרמנית בטטואן אל השגרירות הגרמנית בסן-סבסטיאן, טטואן, 31 ביולי 1934, R 71086, II FR 2851. העתק של הסקירה הועבר על ידי השגרירות בסן-סבסטיאן למשרד החוץ הגרמני.

74 ש.ם.

75 ש.ם.

76 ש.ם.

77 ש.ם.

סיכום

חקר תנועת החרם של יהודי מרוקו מעלה שורה של שאלות שאי אפשר לענות עליהן וסברות שאי אפשר לאששן או להפריכן על סמך תיעוד משרד החוץ הגרמני. כך למשל הכרחי לעיין במקורות יהודיים – במסמכים של ארגונים יהודיים בצרפת וברחבי העולם או בעדויות של יהודים ממרוקו לדוגמה – כדי להבין מה היה מקור היוזמה לחרם היהודי, ואם יהודי מרוקו התגייסו מיזמתם למאבק בגרמניה הנאצית או שמא נענו לקריאות של ארגונים יהודיים צרפתיים כדוגמת 'כל ישראל חברים', שהיו פעילים במיוחד במרוקו. כמו כן הכרחי לעיין במקורות ערביים על מנת להעריך נכונה אם ובאיזו מידה תמכו המוסלמים בחרם או התנגדו לו. המקורות הגרמניים קשרו אמנם לתנועת החרם את העימותים שבין יהודים למוסלמים. אולם בתקופה שלאחר כניעתה של צרפת במלחמת העולם השנייה וכינון ממשלת וישי היה יחסם של המוסלמים אל יהודי מרוקו הוגן – במיוחד על רקע ההתרחשויות באירופה – והיהודים אפילו זכו להגנה מסוימת מצד שליט מרוקו. האם יחס זה מלמד שהעימותים עם המוסלמים לא נבעו מן החרם היהודי עצמו או מתמיכה עקיפה בגרמניה, כי אם היו דווקא תגובה על התמיכה של הצרפתים בחרם, שהובילה לזיהוי היהודים בעיני המוסלמים כחלק מהקולוניאליזם הצרפתי שבו נאבקו? יתרה מזאת, האפשר להסביר את היחס ההוגן של המוסלמים אל היהודים בזמן ממשלת וישי כתוצאה עקיפה של החרם? החרם הניע כאמור את הגרמנים לנהוג במרוקו במשנה זהירות ולהימנע מהפצת תעמולה נאצית-אנטישמית. האם מדיניות זאת הובילה לכך שהאוכלוסייה הערבית לא נחשפה לסוג 'חדש' של אנטישמיות גזעית שהייתה מקובלת באירופה, והיחס המתון אל היהודים לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה נבע מאי הפנמה של אידאולוגיה נאצית? המקורות הגרמניים אינם מספקים תשובות מלאות בסוגיות אלה ואחרות, למשל כיצד ועד כמה אכפה הקהילה היהודית במרוקו את קיום החרם על חבריה. אך כל מחקר שעוסק ביהודי צפון אפריקה בתקופה הנאצית אינו יכול שלא לפנות אליהם ולהעניק להם מקום מרכזי, ולהמשיך להסתמך כמעט אך ורק על מקורות יהודיים וצרפתיים, כפי שנעשה עד כה ברוב המחקרים שנגעו בנושא.

קיצורים ביבליוגרפיים

- אלדר
דן אלדר, 'תגובת היהודים בארצות המזרח על המדיניות האנטישמית
בגרמניה פברואר 1933 - אפריל 1934', פעמים 5 (תש"ס), עמ'
76-55
- חזה ורסאי
נאמן-ערד
Auswärtiges Amt, Versailles Friedensvertrag
גולי נאמן-ערד, אמריקה, היהודים ועליית הנאצים: תגובתם של
קרובים-רחוקים, תל-אביב תשס"ו
לסקר
מיכאל מ' לסקר, יהודי המגרב בצל וישי וצלב הקרס, תל-אביב
תשנ"ב
- פואדווין וברייטי
Raymond Poidevin & Jacques Bariéty, *Frankreich und Deutschland:
Die Geschichte ihrer Beziehungen 1815-1975*, München 1982